

Мирослава Кулієвич

**ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕКСТІВ ВІРШІВ
КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА**

У статті досліджено графіко-орфографічні особливості текстів віршів Климентія Зіновієва кінця XVII – початку XVIII століть, звернено увагу на особливості волинського тексту, у першу чергу луцького, зокрема позначення деяких звуків, графем та засобів скорочення слова, які використовував автор.

Ключові слова: звуки, літери, скорочений запис слів, графіко-орфографічні особливості, діакритичні знаки.

Мирослава Кулієвич

Графико-орфографические особенности текстов стихов Климентия Зиновиева

В статье исследуются графико-орфографические особенности текстов стихов Климентия Зиновиева конца XVII – начала XVIII веков. Обращается внимание на особенности волинского текста, в первую очередь луцкого, в частности обозначение некоторых звуков, графем та средств сокращения слова, используемых автором.

Ключевые слова: звуки, буквы, сокращенная запись, графико-орфографические особенности, диакритические знаки.

Myroslava Kuliievych

The Graphic-orthographical Peculiarities of the Contents of the Poems by Klymentiy Zinoviev

The graphic-orthographical peculiarities of the style of writing by Klymentiy Zinoviev at the end of the XVII and the beginning of the XVIII centuries are studied in this article. The features of the Volyn writing first of all Lutsk one especially the way of marking of some sounds, grafams and means to short the words which were used by this author are paid attention to.

Key words: sounds, letters, short writing of the words, graphic-orthographical peculiarities, diacritical signs.

Ієромонах Климентій Зіновійв – письменник, який жив на зламі віку, кінець XVII – початку XVIII ст., у час важливих історичних подій в Україні, а його збірка „Вірші. Приповісті посполиті” стала цінним джерелом для наукових досліджень різних галузей: історії літератури, етнографії, історії, історії мови, історичної граматики, фольклористики тощо [15; 16; 18; 25; 19; 3; 2; 20; 11; 12; 13; 7; 8; 9; 10; 21; 22; 27; 17; 5; 4; 26; 23].

Очевидно, що більше зацікавлення в дослідників викликали зміст віршів та приказок, їх мовні особливості, натомість характеристика письма Климентія Зіновієва та способи накреслення літер вимагають опрацювання.

Мовознавець І. Чепіга частково охарактеризувала окремі орфографічні риси текстів Климентія Зіновієва, як-от: указала на особливості вживання **ь** та **ѣ**, відзначила засіб позначення м'якості приголосного перед **о**, назвала надрядкові літери та визначила варіанти літер для передачі [з] і [г] [10, с. 17].

Тому в цій статті маємо намір детально зупинитися на графіко-орфографічних рисах скорописного тексту Климентія Зіновієва, та, по суті, доповнити проведений раніше наш палеографічний аналіз письма цього автора, результати якого висвітлено у статті „Місце навчання Климентія Зіновієва: палеографічне спостереження” [14]. Те дослідження аргументовано дозволило з'ясувати, що почерк автора у своїй основі репрезентує луцький варіант скоропису з поодинокими наверстуваннями київської та чигиринської шкіл (можливо, у зв'язку з Хмельниччиною [6, с. 16], не виключено вплив подій, які мали стосунок до діяльності гетьмана І. Мазепи, та, без сумніву, значну роль у формуванні писемних навичок Климентія Зіновієва відіграла його біографія). У результаті такого аналізу ми прийшли до висновку, що письменник міг учитися в Луцьку, в школі при єпископаті, або у палестрі [14, с. 124].

Хоча у мовознавстві існує припущення про те, що ієромонах Климентій спочатку навчався в дяківській школі (не вказано де), а потім, з уваги на окремі київські риси письма, – у Києво-Могилянській колегії [10, с. 16; 24, с. 488].

Як згадувалося вище, основні тексти пам'ятки написані скорописом, проте трапляються і півуставне написання у заголовках віршів. Ці заголовки написані великими

літерами, перша з яких є потовщена. Аналогічно і початкова буква першого рядка також товстіша. Серед пунктуаційних знаків Климентій Зіновійв використовує дві крапки та звичайну крапку в кінці рядка, кому – у середині рядка. Коли автор віршів не поміщає слово в кінці рядка, то він його переносить і позначає як = (дорівнює математичне).

Правопис збірки письменника у своїй основі є етимологічний з чисельними вкрапленнями написань, заснованих на фонетичному принципі, що було закономірним у той час. З цього приводу В. Бойчук зазначив, що чим більше писар при навчанні читав, писав, уважно перевіряв і виправляв письмо, тим краще засвоював етимологічне написання слів, а чим менше вчився писар, був не надто уважним і вимогливим, тим легше відступав від етимологічних написань і ставав на шлях фонетичних, які базувалися на живій вимові [1, с. 25].

У графіці досліджуваної пам'ятки використаний кириличний алфавіт з поодинокими вкрапленнями грецьких та латинських літер. Так, у тексті пам'ятки вживаються такі букви: для передачі голосних звуків – *a, ε, i, i̇, u, y, o, ω, y*, диграф *ou*, лігатура *ѡ, Ѣ, ю, я, Ѧ, v* (іжиця); для передачі приголосних звуків – *б, в, v* (грецька тета), *z, r, g, kz, d, ж, s, z, z, k, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, љ, Ѣ, v* (латинське).

Ілюстративний матеріал досліджуваної збірки, представлений нижче в статті, поданий за виданням віршів та приказок Климентія Зіновієва, що його здійснив В. Німчук 1971 року [17]. Ця публікація найдокладніше відтворює текст оригіналу у всьому його обсязі.

У рукописі автора зафіксовані польські слова та словосполучення, написані латинськими буквами, та литовські слова, передані кирилицею (арк. 165) [17, с. 184]. Як зауважив І. Каманін, характер письма під впливом традицій національної культури змінюється доволі повільно, натомість зовнішні риси, привнесені з чужої культури, різко вживаються у письмі, доповнюючи його особливостями, яких раніше не було [6, с. 6].

Так, згідно з нашими спостереженнями, звук *a* позначається буквою *a* на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та часто після *p* і *ц*, щоб передати їх твердість: *a'ки* (5), *ма'ет(ь)* (270), *мѡ(с)ца* (273 зв.), *бура* (273 зв.), *в рѡча(x)* (279).

Йотація звука *a* передається літерами *я* та *Ѧ* на початку слова, після голосного та *ь*: *яко(u)* (117), *весе'ля(x)* (190), *на весел(ь)я(x)* (81), *такаѦ* (31 зв.), *збо'ж(ь)Ѧ* (278). Буква *Ѧ* вживається лише в кінці слова, тому написання з *я* переважає в тексті. Ці букви передають також м'якість попереднього приголосного: *всѦ* (158 зв.), *зхотя'ть* (110 зв.). Відомо, що написання літери *я* після м'яких приголосних почало закріплюватися з середини XVI ст. за узусом ділових пам'яток.

Є приклади, у яких автор букву *Ѧ* сплутує з *ε* у кінці слова в ненаголошеній позиції: *здоро'в(ь)Ѧ* (166, 181), *здоро'вѡε* (84, 93 зв.).

Звук *ε* після приголосних та на початку слова позначається *ε*: *ремєсло'* (135), *екклесіа'стє(с)* (49).

Йотація звука *ε* передається тією ж літерою на початку слів та після голосних: *еди'на* (12 зв.), *тоε* (30), *такіε* (115 зв.).

Середньопередній звук *u* позначається буквами *y* та *u* після приголосних, дуже часто ці дві графеми сплутуються в одному слові: *поклына'ε(t)* (149), *ми'ла* (279), *мыло(м)* (279).

Цікавим є те, що Климентій Зіновійв у позиції після шиплячих *ж* і *ш* паралельно вживає літери *y* та *u*, натомість після *ч* фіксуємо лише *u*: *жыву(t)* (278 зв.), *жывутъ* (282), *грошы* (278), *грѡши'ти* (287), *чини'ти* (283 зв.), *чисто* (284 зв.).

Аналогічно після гортанного *z* та задньоязикового *k* автор пише букву *u*, а вже після задньоязикового *x* літера *u* сплутується з *y*: *книги* (114 зв.), *многимъ* (283), *таки(x)* (282 зв.), *вся'ки(м)* (273), *ты'хы(u)* (282 зв.), *порохы'* (276).

Буква **ы** наявна майже постійно після **ц** у кінці слова: *працы* (274 зв.), *че(р)нициы* (272 зв.).

Графема **ы** чергується з **ѣ** у словах: *тѣхъ* (11, 13 зв.), *ты(х)* (29 зв., 31), *тѣмъ* (4 зв.), *ты(м)* (19 зв.), *оныѣхъ* (319), *оны(х)* (44).

Звук **і** передається буквами **і** та **и** на початку слова: *исхочеть* (115), *уго(л)ка* (132 зв.), *из(ъ)тра'та* (158 зв.), *ихъ* (160), *исхо(д)*, *исхо(д)* (296 зв.).

Буква **ї** – [**i**] пишеться перед [**й**] або йотованим голосним, хоча в цій позиції на місці **ї** часто пишеться **и** та **ы**: *прія'ю* (162 зв.), *кореніє* (160), *вели'кіє* (273), *ты'хы(и)* (282 зв.), *которы(и)* (155), *злыє* (287), *сія'є* (297 зв.), *си'є* (195), *долги(и)* (275), *жїє(т)* (116), *жи'є(т)* (143), *хорошыє* (130 зв.), *хорошіє* (147 зв.). Найчастіше **ї** сплутується з **и** в закінченнях прикметників називного відмінка множини після літер **г** і **к**: *тя(ж)кіє* (273), *морскіє* (285 зв.), *убо'гу(и)* (301 зв.), *мно'гїи* (14 зв., 88). Також літера **ї** позначає м'якість попереднього приголосного перед **о**, про що згадано вище: *ліоду* (23 зв.), *маліованъ* (135 зв.).

Графема **ѣ** вживається після приголосних майже послідовно на місці етимологічного **ѣ** у наголошених і ненаголошених складах: *дѣти* (271), *грѣ(х)* (272), *сѣно* (276), *дѣло* (277), *грѣха'* (273 зв.), *бѣду'* (5). Паралельно з етимологічним **ѣ** зафіксовано доволі часто на сторінках рукопису сплутування цієї букви в наголошеній позиції з **и** та **е**: *всѣ* (10 зв.), *вси* (24), *всѣм* (8 зв.), *всѣмъ* (59), *чловекъ* (35 зв.), *чловѣкъ* (18 зв.), *Андре(и)* (272 зв.); а в ненаголошеній позиції **ѣ** замінюється найчастіше буквою **е**: *в дѣлѣ* (79), *в дѣла(х)* (185), *в дѣла(х)* (185). Такі приклади написання мають фонетичне пояснення: літера **ѣ** у наголошених складах могла передавати дифтонгічну звукосполуку **іе**, а в ненаголошених – звук **е**.

Йотація звука **і** на початку слова та на межі значущих частин слова передається графемою **ѣ**: *ѣзди(т)* (115), *ѣли'* (291 зв.), *ѣсти* (115), *в по'ѣзда(х)* (158 зв.). Буква **и**, яка стояла в позиції після голосного і самостійно утворювала склад, також позначала йотований звук **і** у письмі Климентія Зіновієва: *моихъ* (145 зв.), *розмаи'тыє* (125 зв.), *тоєи* (44 зв.), *всєєи* (145).

Звук **о** передається літерами **о** та **о**. **о** найчастіше вживалася на початку слів і речень у прийменниках та префіксах: *о ошука'нцахъ* (42 зв.), *о гончаря'хъ* (109), *оныѣхъ* (319), *огра'ду* (296), *му(д)ро* (291 зв.), *которого* (294 зв.), хоча трапляється і паралельне написання цих двох літер в одному слові: *олтару'*, *олтара* (169 зв.).

Графема **у**, диграф **оу** та його лігатура **ѹ** позначають єдиний звук **у**: *полѹчи'ти* (196), *ідѹчи'* (132 зв.), *доро'зѹ* (132 зв.), *всяку премудро(ст)* (109), *буде(мъ)* (295); буквосполука **оу** вживається виключно на початку слова: *оужє'* (199), *оуповаю* (295 зв.).

Для передачі йотованого **у** автор використовував букву **ю**: *всякую* (36), *жела'ють* (141).

Звук **й** у скорописному письмі Климентія Зіновієва мав три варіанти позначення:

– буква **и** з діакритичним знаком, який ми вживаємо і сьогодні: *гото'вой* (196), *новособра'вшійсѧ* (200);

– для передачі цього звука використовується над рядком паєрик (подібний до латинської літери **s**);

– у кінці слова [**й**] також виноситься над рядок, але у вигляді двох скісних паралельних рисок =. Як відомо, літеру **й** почали виносити над рядок уже в кінці XIV віку.

Звук **й** у вигляді паєрка чітко зображений також у зразках письма луцької школи (арк. № 44), які представив у своїй палеографічній праці вищезгаданий І. Каманін [6, с. 44].

На початку слів над буквами *i, u, a, o, я*, ставилася псилія, яка іноді схилялася вниз до горизонтального положення (^): *á кравецъ, ѱ все(м), óде(ж)ды* (132 зв.); у такій же позиції псилія використовувалася для позначення йотації [e]. Псилію аналогічного накреслення в згаданій позиції ми зафіксували, зокрема, у варіантах луцького (арк. № 44) та острозького (арк. № 26) скорописного письма, натомість у київському почерку цей діакритичний знак позначений грубою крапкою (арк. № 28) [6, с. 26, 28, 44].

Як згадувалося вище, літери *ѣ* та *ѵ* у віршованих текстах Климентія Зіновієва передавали виключно твердість та м'якість попереднього приголосного, крім того на письмі чисельно засвідчений *ѣ*, а *ѵ* зафіксований лише в деяких словах: *смерть* (9, 10, 13), *огнь* (175), *конецъ* (8 зв.), *вдѣнь* (273 зв.). За тогочасною традицією автор вживав *ѣ* після приголосних у прийменниках, префіксах та в кінці слова: *жела'еть* (167 зв.), *зѣѣст(ѣ)* (142 зв.), *в(ѣ)мѣсто* (175 зв.), *з(ѣ)бѣго(м)* (177 зв.). Ми відзначали часто написання *ѣ* на межі основи слова та закінчення перед йотованим голосним: *здоро'вѣе* (84, 86, 93 зв.).

У передачі приголосних звуків поширена частково дублетність літер, окремі кириличні графеми можуть замінюватися на відповідні латинські та грецькі букви.

Так, звук *в* передається кириличною літерою *ѵ* та грецькою *υ* (тетою), причому *υ* здебільшого вживається в середині слів, а *ѵ* – на початку слів та у заголовках віршів: *все(м), ѵ кравца'хъ, свое', кравѣ'цѣ* (132 зв.).

Подібна формально в написанні до *υ* (їжиці) латинська графема *v* використовувалася в значенні літери *ѵ* в іншомовних словах: *ev(г)листу* (19), *ε'v(ѣ)вы* (109), *ev(г)лского* (156).

Буква *v* (їжиця) передавала [i] *крѵста'лѣ(х)* (6).

Літери *г, г, кг* позначали у віршованих текстах проривний звук *г*: *гды* (110 зв., 128), *кгды* (103, 106 зв.), *гды* (113 зв., 126).

Для передачі звука *з* використовуються букви *з, з, s*. Графеми *з* та *s* фіксуються здебільшого на початку слів, на що звернула увагу ще І. Чепіга: *за* (32), *зачимъ, свѣре(и)* (137), *сѣницу* (50 зв.).

Трапляється сполучення *жд* на місці *жс*: *тако(ж)де* (71 зв.), *одежду* (71 зв.), *дѣторо(ж)дени(и)* (85), *ра(ж)да'ющы(х), ко'ждого* (88). Можна побачити у віршованих текстах і написання того самого слова з *жс* та *жд*: *раждають* (79), *рожа'ють* (271).

Поодинокі приклади церковної правописної традиції: уживання *гг* на позначення *нг*: *а'ггломъ* (46), *а'ггловъ* (197 зв.). Наводимо і давньоукраїнське написання сполучення *нг*: *ангелъ* (272 зв.).

Епентетичний *л* рідко представлений після губних приголосних у дієслівних формах, переважають словоформи за його відсутністю: *робятъ* (275 зв., 278 зв., 279 зв., 284, 285 зв.), *зробля'ють* (275, 280).

Для передачі звука *м* Климентій Зіновієв використовував букви *м* та *т*: *тоцно, невоздо(ж)но* (109), *ремѣсни(к)* (132 зв.), *тому'же* (196).

Буква *ѣ* (ксі) у значенні *кс* вживалася в іншомовних, переважно грецьких, словах: *Алеѣа(н)дріи* (272 зв.).

Літера *Ѳ* (псі) позначала звукосполучення *пс* тільки в словах: *Ѳа'* (39), *Ѳо'мъ* (42), *Ѳи'* (117 зв.).

Спорадичне написання *щ*, а не *ч* на місці давніх звукосполук **tj, *kt*: *нощи* (121 зв.), *вночѣ* (271), *дщѣ(р)* (96 зв.), *дщѣры(и)* (93), *дочку'* (45 зв.).

У книзі послідовно вживаються діакритичні знаки словесного наголосу оксія та варія. Оксія (^) за традицією повинна ставитися у середині слова, та в рукописі Климентія Зіновієва вона зафіксована і в кінцевому складі, якщо він закінчується на приголосний: *ко'ждыи, кравца'хъ* (132 зв.), *тому'же* (196). Варія (`) ставилася на кінцевому голосному слова у відкритих складах: *прѣто* (195 зв.), *кто* (195), *не лиши* (132 зв.).

Такий принцип написання та позначення словесного наголосу наявний в острозькому письмі (арк. № 27) та частково в луцькому (арк. № 44) [6, с. 27, 44].

У досліджуваній пам'ятці використаний орфографічний прийом скорочення слів, який передавався наступними засобами: титлами, скороченням слів через пропуск букв, простим скороченням слів із винесенням букв над рядок та лігатурами.

Більшість надрядкових літер, які використовує автор, пишуться, як відповідні рядкові, деякі з них зображуються з дугоподібним титлом над собою.

Цікаво передається у письмі Климентія Зіновієва надрядкова літера **ѣ**, яка має такі варіанти позначень: дві вертикальні лінії з'єднані між собою внизу під гострим кутом; інший варіант схожий на маленьку сучасну друковану літеру **y**; зафіксовано також написання виносної букви **ѣ** у вигляді паєрка.

У віршованих текстах Климентія Зіновієва мало лігатур. Ми відзначили лише лігатуру **см**, яка здебільшого утворюється тоді, коли буква **с** виноситься над рядком і записується у вигляді крапки з титлом над нею. Власне це титло і є початком для букви **т**, що своїм зображенням нагадує сучасну рукописну маленьку літеру **ц**. Тому лігатура **см** подібна до букви **ц** з великою лівою лінією і крапкою під нею.

На початку речення в заголовках деяких віршів у применниках та префіксах, написаних півуставом, використовується лігатура **ом**, де над грецькою літерою **ω** пишеться зверху друкована буква **т**, вертикальна лінія якої з'єднана зі середньою лінією літери **ω**.

Деякі слова у пам'ятці пишуться скорочено, тобто у слові пропускаються деякі голосні чи приголосні букви. Передусім скорочено пишуться богослужбові слова.

Відомо, що практика такого написання сягає своєю історією найдавніших часів, проте над словами з пропущеними буквами тоді ставилися титла, чого не скажеш про тексти віршів Климентія Зіновієва.

Окремі скорочені богослужбові слова пишуться майже завжди з титлом (*бѣа* (18 зв.), *бжѣ* (19), *дѣи* (24), *Іссо* (28 зв.), *нша* (104 зв.), *мтери* (106 зв.), інші – без нього (*г(с)ди* (70, 72 зв.), *мл(с)ть* (17), *вл(д)ки* (106 зв.), *сп(с)ніа* (107)).

Трапляються випадки, коли однакові лексеми можуть писатися і з титлом, і без нього: *Хр(с)тосъ*, *Хс* (30 зв.), *в(ъ) нѣѣ* (19), *нб(с)ныѣ* (198), *блѣгослови(в)* (24), *бл(с)вля'ють* (106).

Титла в рукописі Зіновієва мають різні форми. Титло у формі горизонтальної хвилястої лінії, яка з правого боку загнута догори, а з лівого – донизу. Як згадувалося вище, титло у формі дуги, коли буква виноситься над рядок. І ще один варіант титла схожий на паєрок, написаний зі зворотного боку, у вигляді малесенької цифри два (²), що пишеться над словами з пропущеними буквами.

Описані прийоми скорочення слів у текстах віршів Климентія Зіновієва та всі три зазначені форми зображення титла властиві також волинській школі письма (умовно об'єднуємо острозьку, луцьку та володимирську школи з уваги на подібність деяких накреслень, властивих чи то луцькій, чи то острозькій або володимирській школам).

Отже, графіко-орфографічні риси скорописних текстів віршів Климентія Зіновієва у своїй основі відбивають правописні норми тогочасної української писемності, в якій поєднувалися староукраїнські орфографічні риси, основані на живій вимові, та деякі накреслення, успадковані від церковнослов'янського письма. Проте скорописний почерк Климентія Зіновієва, як згадано вище, характеризується також зв'язком з т. з. волинським письмом, передусім у традиціях луцької школи, про що свідчать відзначені графіко-орфографічні особливості скоропису автора та фіксовані у письмі риси середньополіської та волинсько-поліської вимови окремих звуків.

Література

1. Бойчук В.М., Передмова. Актові книги на Україні. // Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. ; підгот. до вид-ня В. М. Бойчук ; ред. В.М. Русанівський. – К., 1965.
2. Возняк М.С. Історія української літератури : у 2-ох кн. Кн. 2. – Львів, 1994.
3. Єфремов С. Історія українського письменства : у 2-х т. Т.1. / фотопередрук зі вступом Олекси Горбача. – Мюнхен, 1989.
4. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, Слинко І.І. – К., 1980.
5. Історія української мови : Морфологія. – К., 1978; Фонетика. – К., 1979; Синтаксис. – К., 1983; Лексика і фразеологія. – К., 1983.
6. Каманин И. Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV-XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вып. 1. – К., 1899.
7. Колосова В. П. Прислів'я і приказки у віршах Климентія Зіновієва // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 2. – С. 112–116.
8. Колосова В. П. Поетика творів Климентія Зіновієва // Питання літератури. Статті. – К., 1962. – С. 88–131.
9. Колосова В. П. Климентій Зіновієв : Життя і творчість. – К., 1964.
10. Колосова В. П. Чепіга І. П. Визначна пам'ятка українського письменства // Німчук В.В. Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971. – С. 5–27.
11. Компан О.С. Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // Наукові записки інституту історії. – № 9. – К., 1957. – С. 251–277.
12. Компан О.С. Перша збірка українських приказок // Вітчизна. – 1958. – № 12. – С. 183–190.
13. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
14. Кулієвич М.С. Місце навчання Климентія Зіновієва (за результатами палеографічного аналізу рукописних текстів) // Ukrainistyka. – 2007.
15. Кулиш П. Климентій – український стихотворець времен гетмана Мазепы // „Русская беседа”. – Т. V. Кн. 17. – 1859. – С. 79–140.
16. Кулиш П. Обзор украинской словесности. И. Климентій // Основа. – 1861. – Січень. – С. 159–234.
17. Німчук В.В. Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті / В.В. Німчук. – К., 1971. – (серія: Пам'ятки української мови).
18. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Збірники О.В.Марковича і других ; спорудив М. Номис. – Санкт-Петербург, 1864.
19. Перетц В. Вірші ером. Климентія Зіновієва сина. Видав з передмовою Володимир Перетц / Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. VII. – Львів, 1912.
20. Попов П.М. Программа з історії давньої української літератури до кінця XVIII ст. – К., 1938. – С. 19.
21. Рыжук Д.А. О творчестве Климентия Зиновиева // Ученые записки. IV. Серия гуманитарных наук. – Вып. 3. – Даугавпилс, 1959. – С. 113–133.
22. Рыжук Д.А. Пословицы и поговорки, собранные Климентом Зиновьевым // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1963. – № 3 (23). – С. 200.
23. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 108–113.
24. Українська літературна енциклопедія. – К., 1990.
25. Франко І. Климентій Трястя і Григорій Сковорода // Історія української літератури. Ч. I. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. Кінець 1907 р. Розділ XVI. Рукопис зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, фонд Івана Франка. – №728. III. – С. 561–621
26. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002.
27. Шолом Ф.Я. Соціальні моменти у віршах Климентія Зіновієва // Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. 1. Давня українська література. – К., 1959. – С. 363–366.